

Ko nereikėjo daryti tarpukariu ir kas šiuolaikinėje Lietuvoje padaryta teisingai

Norkus, Zenonas. 2014. *Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai. Kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Aukso žuvis.

VYLIUS LEONAVIČIUS

Naują Zenono Norkaus monografiją „Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai. Kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu“ sudėtinga recenzuoti jau vien dėl to, kad tai tarpdalykinis tyrimas, apimantis sociologijos, istorijos, ekonomikos, demografijos, statistikos ir politologijos perspektyvas bei gausius empirinius šių disciplinų duomenis, kuriuos per visą XX a. rinko Lietuvos ir užsienio istorikai, ekonomistai, politologai, statistikai ir galbūt mažiausiai sociologai. Tiesa, anot knygos autoriaus, visiems Lietuvos socialinių mokslų atstovams dar reikėtų padirbėti, bet jau ir turimi duomenys leido Z. Norkui sukurti įtikinamą tarpukario ir šiuolaikinės Lietuvos ekonominį, socialinį ir politinį palyginimą plačiame Europos valstybių kontekste. Tad dėl savo sumanymo siekių apimti platų reikalingų duomenų spektrą, autorius buvo priverstas dažnai remtis hipotetiniais skaičiavimais. Pacituosiu Z. Norkų:

<...> skaitytojo dėmesiui siūloma knyga yra sumanyta ir parašyta būtent kaip socialinių mokslų darbas. Jos autorius nemėgina varžytis su istorikais, <...> Istoriniai sociologiniai tyrimai yra ne istorinių tyrimų alternatyva, tačiau jų tąsa ir papildymas, kuris galimas tik tada, kai iš istorikų monografinių tyrimų susidaro tam tikra „kritinė masė“, tinkama tolimesniam „perdirbimui“ socialinių mokslų teorijų pagrindu bei lyginamosios perspektyvos rėmuose. Jeigu ne visus pradžioje išsikeltus (rengiant tyrimo projektą) tikslus pavyko pasiekti, tai priežastis yra išliekančios „baltos dėmės“ tarpukario Lietuvos istorijos tyrimuose. Nors autorius dėjo visas pastangas pažinti tarpukario Lietuvos istoriografiją, jis tos istoriografijos properšas nei galėjo, nei siekė užpildyti, nes sprendė ne istorinio, bet lyginamojo istorinio sociologinio tyrimo uždavinius (p. 15).

Dar galėčiau pridurti, kad sociologas, skirtingai nei istorikas, turi galimybę interpretuoti, nes jis naudoja teorinius modelius. Vienaip ar kitaip, bet sociologija turi sąlytį su gamtamoksline prieiga (angl. *science*), kuri leidžia kurti dedukcinius modelius. Svarbu pabrėžti, kad Z. Norkaus monografija toliau plėtoja ankstesnėse knygose atliktus istorinės sociologijos tyrinėjimus apie Rytų ir Vidurio Europos valstybių pereinimą iš komunizmo į kapitalizmą ir šiame tyrime naudojasi jau išbandytais teoriniais modeliais.

Tiesą sakant, siekiant išsamiai pakomentuoti Z. Norkaus knygą, bet kuriam recenzentui tenka suvokti, kad vienaip ar kitaip jis turėtų lygiuotis į knygos autorių. Deja, šis, pirmiausia turint galvoje lietuviškąją medžiagą ir kontekstą, yra unikalus atvejis. Antra, kaip jau minėta, Z. Norkus operuoja ypač gausiais istoriniais, ekonominiais, statistiniais, demografiniais ir socialiniais Lietuvos ir užsienio šalių empiriniais duomenimis. Savo darbu autorius į Lietuvos mokslinę apyvartą sugrąžina daug vertingų duomenų apie tarpukario ir sovietinę Lietuvą. O recenzentui lieka tik priimti šią gausių duomenų įvairovę.

Taigi turint mintyje, kad autorius remiasi įvairiais socialinių ir humanitarinių mokslų duomenimis, sudėtinga išsamiai pakomentuoti, todėl tenkinsiuosi tik tomis pastabomis, kurios labiau susijusios su sociologija ar ypač patraukė mano dėmesį, ir paliksiu erdvės kitų mokslų atstovų komentarams.

Kaip rašo Z. Norkus, knygos tematiką iš dalies išprovokavo Lietuvos agronomijos mokslininkų bandymas palyginti Lietuvos pokomunistinę ir tarpukario žemės reformas. Autorius darbe palyginimą išplėtė. Jis palygino ne tik Lietuvos abiejų laikotarpių ekonominių, socialinių (klasinės stratifikacijos) ir politinių sistemų demokratijų transformacijas (diachroninis palyginimas), bet ir Vidurio bei Rytų Europos abiejų laikotarpių pereinimą (sinchroninis palyginimas). Z. Norkus sako, kad „knygoje apsiribojama bendros ūkio pažangos LR I ir LR II bei jų ūkinės santvarkos palyginimu, kurį pagilina agrarinių reformų ir makroekonominės stabilizacijos abiejų nepriklausomybių laikais lyginamoji analizė. Ją pratęsia ir papildoma LR I ir LR II visuomenių klasinės struktūros bei rinkiminės demokratijos tarpukario ir pokomunistinėje Lietuvoje tarptautiniai palyginimai“ (p. 11).

Pirmiausia keletas pastabų dėl monografijos autoriaus lyginamojo tyrimo sumanymo. Kaip jis pats rašo, galbūt „keista, kaip vieną ir tą pačią šalį galima traktuoti kaip du skirtingus atvejus. Iš tikrųjų, sociologinėje komparatyvistikoje tokie tyrimai nėra dažni ar įprasti. Vis dėlto tokių būna. Pavyzdžiu gali būti kad ir vienas labiausiai cituojamų šiuolaikinės lyginamosios istorinės sociologijos darbų – amerikiečių sociologės Thedos Skocpol veikalas „Valstybės ir socialinės revoliucijos: lyginamoji Prancūzijos, Rusijos ir Kinijos analizė“ (Skocpol 1979), kuriame 1905–1907 m. ir 1917–1921 m. revoliucinė Rusija traktuojamos kaip du skirtingi atvejai. Metodologinėje literatūroje jie vadinami „temporalinių atvejų“ (*temporal cases*) lyginimu (žr. Haydu 2010)“ (p. 16). Taigi skirtingų tos pačios visuomenės laikotarpių palyginimas yra

galimas, jeigu jam surandamas teorinis palyginimo modelis. Tas modelis – tai kapitalizmo pakopų schema, socialinio susiskaidymo (klasinės stratifikacijos) ir rinkimų demokratijos perspektyvos. Pamėginis apibendrintai pristatyti Z. Norkaus darbo rezultatus.

Ekonominiu požiūriu abiejų laikotarpių pereinimo buvo buržuazinės revoliucijos – tarpukario laikotarpiu ji panaikino feodales liekanas Lietuvos kaime (dvarininkų žemėvaldą ir vokiečių per Pirmąjį pasaulinį karą kaizerio sukurtą „karinį centralizuotą privalomą ūkį“, beje, artimą bolševikinei kolchozų tvarkai); pokomunistiniu laikotarpiu buržuazinė revoliucija panaikino valstybinį komandinį ūkį. Siekdamas palyginti tarpukario ir dabartinės Lietuvos kapitalizmo raidą autorius pasiūlo teorinį modelį, kuris remiasi keliomis teorinėmis perspektyvomis: Immanuelio Wallersteino pasaulio kapitalistinės sistemos teorija, „Kondratjevo bangų teorija“, racionalaus antrepreneriško kapitalizmo klasifikacija. Trumpai tipologiškai tariant:

- tarpukariu Lietuva – tai pusiau periferinė, 2-os Kondratjevo bangos ir valstybinio kooperatinio kapitalizmo (vėberiškas-tūbeliškas kapitalizmas) valstybės tipas;
- dabartinė Lietuva – tai pusiau periferinė, 3–4-os Kondratjevo bangos ir vėberiška fridmeniška arba tiesiog neoliberalaus Baltijos kapitalizmo tipas.

Z. Norkus pateikia įtikinamus paaiškinimus, kodėl pereinama iš komunizmo į kapitalizmą Lietuva tapo pusiau periferine, o ne pusiau branduolio šalimi kaip Estija, nors vėlyvuju sovietmečiu abi valstybės buvo beveik vienodo išsivystymo. Priežastys – atvirkštine tvarka vykdyta privatizacija, veikiausiai dėl subjektyvių veiksnių, t. y. vietiniai būsimieji kapitalistai pasistengė pusvelčiui investiciniais čekiais supirkti pramonės įmones.

Tarptautiniame kontekste lygindamas šiuolaikinės ir tarpukario Lietuvos ūkinius pasiekimus, Z. Norkus pasinaudojo Anguso Maddisono duomenų rinkiniu, kuriame yra BVP vienam gyventojui ir kai kurių kitų rodiklių reikšmių palyginimai. Nors tarpukario Lietuvos rodiklių ten nėra, apytikslės šio rodiklio reikšmės autorius rekonstruoja naudodamasis esto Jaako Valgeso interpoliacijos metodu.

Bet tai dar ne viskas. Z. Norkus parodo, kaip tarpukario ir pokomunistinės Lietuvos bei kitų Baltijos šalių sėkmingas ar nesėkmingas vystymasis priklausė nuo politinių sprendimų, pirmiausia nuo politinių grupių savanaukiškumo ir nemokšiško tiek tarpukariu, tiek pokomunistiniu laikotarpiu, įvedant nacionalinę valiutą ir privatizuojant pokomunistiniu laikotarpiu valstybės turtą (tiesa, tai jau ankstesnių knygų atradimai), kodėl skirtingai vyko žemės reforma tarpukariu ir pokomunistiniu laikotarpiu bei lyginant su kitomis Rytų Baltijos valstybėmis. Originaliai paaiškinta (ir patikslinama įvairūs autoriai) sėkminga tarpukario žemės reforma (Z. Norkaus nuomone, tai atsitiko ne dėl dvarų parceliavimo, kaip teigia kai kurie rašantys, bet dėl masiško

vienkiemių kūrimosi) ir iš dalies nesėkmingą pokomunistinę žemės reformą, susiedamas jos nesėkmes su skirtingų socialinių grupių (ankstesnių ir žemės nedirbančių bei nesiruošiančių dirbti savininkų, buvusių kolchozų ir sovietinių ūkių (dvarų) „raudonųjų baronų“, žemės ūkio specialistų ir galiausiai kolchozinių kumečių) interesais, kuriems atitinkamai atstovavo Lietuvos politinė kairė ir dešinė, keisdamos žemės reformos tvarką, įnešdamos nenuoseklumo ir chaotiškumo. Autorius labai įtikinamai paaiškina, kodėl paprastus kolchozistus tipologiškai reikėtų vadinti sovietiniais kumečiais, o ne baudžiauninkais. Įdomiausia, kad tai susiejama su jau 1945 m. Lietuvoje išduotais sovietiniais pasais, kai bolševikai siekė slopinti pokario partizaninį pasipriešinimą, pasus panaudoję gyventojų judėjimui kontroliuoti. Autorius tai laiko vienu iš neginčijamų pokario pasipriešinimo laimėjimų. Kitaip tariant, sukurtas modelis ne tik padeda apibūdinti objektyvias transformacijos sąlygas, bet ir atskleisti subjektyvių veiksmų vaidmenį (gal ir jie tipologiškai paaiškinami, atsiremiant į didelę mažų žemės savininkų dalį visuomenėje?).

Pasirinktas modelis leidžia paaiškinti makrosocialinę Lietuvos tarpukario socioekonominę raidą ir, gretinant su analogiškų socioekonominių struktūrų šalių raida bei išorinėmis jų raidos sąlygomis, skatina autorių prognozuoti tolesnę po 1940 m. tarpukario Lietuvos ekonominę 50 metų raidą tuo atveju, jei nebūtų sovietų okupacijos. Taigi Z. Norkus pasiūlo ekonomistams, kaip būtų galima apskaičiuoti, kokią žalą Lietuva patyrė per 50 bolševikų okupacijos metų. Kitados Maxas Weberis buvo įtrauktas į Vokietijos darbo delegaciją, kuri derėjosi su Pirmąjį pasaulinį karą laimėjusiomis Antantės šalimis. Atrodo, kad Z. Norkus turėtų tapti Lietuvos darbo delegacijos nariu, kai Lietuva sės prie derybų stalo su poputiniška demokratine Maskvos Rusija dėl patirtos žalos. Nors autorius savo darbą bolševikų padarytos žalos skaičiavimo požiūriu vadina tik teritorijos „žvalgyba lengvosios kavalerijos (ekonominės sociologijos) pajėgomis“, vis dėlto darbe moksliskai ir labai aiškiai pagrindžiama tokios žalos skaičiavimo logika.

Taigi logiškas ir aiškus socioekonominės raidos palyginimas leidžia labai apibrėžtai parodyti ekonomistams ir istorikams, kokių duomenų apie Lietuvos raidą dar trūksta. Tad kartu Z. Norkus pateikia daug klausimų istorikams ir ekonomistams, tarsi sudarydamas jiems tarpukario Lietuvos tyrinėtinių temų sąrašą, arba siūlo perskaičiuoti abejotinus statistikų dabartinės Lietuvos skaičiavimus (p. 472). Pavyzdžiui, kodėl linų monopolis 1921 m. Latvijoje buvo pelningas, o Lietuvoje – nuostolingas; ar kovą dėl Vilniaus to meto sąlygomis iš viso buvo galima laimėti; jeigu taip, tai ką konkrečiai reikėjo daryti kitai; koks tikrųjų ūkininkų skaičius šiuolaikinėje Lietuvoje bei jų susiskirstymas į smulkiuosius darbdavius ir tuos, kurie išsiverčia savo šeimos pajėgomis? Arba siūlo istorikams ar ekonomistams:

<...> kol kas sovietinio laikotarpio tyrinėtojai beveik visas savo jėgas skiria antisovietinio politinio pagrindžio veiklai, ignoruodami nepalyginamai platesnį „ekonominės rezistencijos“ sąjūdį, kurio indėlis į komunizmo griūtį

tikrai nebuvo mažesnis, ir jokių realių „šešėlinės ekonomikos“ sovietmečiu tyrimų (dar) nėra, nors tai labai įdomi tema. Pvz., ar ne ten posovietinio kapitalizmo ištakos? (p. 483).

Kitas tyrimo uždavinys – palyginti dviejų Lietuvų arba Lietuvos ir kitų Baltijos šalių ir platesnio Europos konteksto socialinės struktūros pokyčius nuo tarpukario iki pokomunistinio laikotarpio. Lygindamas pokomunistinės Lietuvos klasinę struktūrą autorius pasirinko Eriksono–Goldthorpe–Portocarero (EGP) klasių teoriją, nes tai šiandien plačiausiai naudojama teorija klasiniam susiskaidymui tirti. Be to, pagal ją yra renkami empiriniai duomenys. Pokomunistinės Lietuvos visuomenės socialinės struktūros analizėje kaip pagrindinį duomenų šaltinį Z. Norkus naudojo Europos socialinio tyrimo (*European Social Survey*) kervirtosios bangos (EST 4) reprezentatyvios apklausos, kuri 2009 m. pabaigoje–2010 m. pirmą kartą buvo atlikta Lietuvoje, duomenis. Kaip teigia autorius, „subriuselintą“ EGP klasių schemą „Eurostatas“ įtraukė į Europos statistikos sistemą kaip nacionalinėms statistikos žinyboms rekomenduojamą socialinės-ekonominės klasifikacijos standartą (ESeC). Tačiau Z. Norkus šia schema ne tik naudoja, bet ir pakritikuoja, nes EGP klasių schemas „subriuselinimo“ auka tapo žemdirbiai – ESeC schemeje jie nebeišskiriami į atskirą klasę. Dabarties Vakarų visuomenėms ir mokslininkams žemdirbiai veikiausiai yra nykstanti socialinė grupė, bet, kaip pastebi Z. Norkus, „subriuselinimas“ sumažina ESeC schemas vertę kalbant apie istorinius lyginamuosius, ypač socialinio mobilumo, tyrimus, kai atliekami diachroniniai palyginimai. Taigi Z. Norkaus tiriamasis žvilgsnis į ESeC schemą platesnis nei „Eurostato“ tyrėjų vaizduotė „neša“. Gal vertėtų „Eurostatui“ nusiųsti rekomendacijas, kaip pako-reguoti ESeC schemą?

Kaip minėta, Z. Norkus atliko Lietuvos socialinio klasinio susiskaidymo skaičiavimus pasirinkęs neovėberišką EGP klasinio susiskaidymo teoriją, o jai reikia atitinkamai renkamų duomenų, kurių pagal EGP niekas nerinko nei tarpukariu, nei sovietiniu laikotarpiu, todėl autoriui teko padirbėti, kad galėtų duomenis apytikriai lyginti. Kita vertus, sutikdami su juo, kad vargu ar galima priimti sovietinio laikotarpio „visuomenės mokslų“ piešiamą socialinio susiskaidymo vaizdelį, kartu pastebime, kad buvusioje sovietologijoje yra darbų apie SSRS visuomenės susiskaidymą ir net pateikiami apytikriai skaičiai. Užtat autorius atliko labai plačius ir tikslus pokomunistinės Lietuvos ekonomiškai aktyvių gyventojų pasiskirstymo į EGP klases palyginimus su visų EST 4 bangos tyrimo aprėptų Europos šalių visuomenių klazine struktūra, nes šiandien EGP klasių schema spėjo tapti dominuojančiu klasinės struktūros analizės etalonu.

Nagrindamas tarpukario ir šiuolaikinės Lietuvos klasinės struktūros pokyčius ir skirtumus, Z. Norkus daugeliu atvejų imasi pionieriaus vaidmens. EGP klasių schema Lietuvoje iki šiol nebuvo rimčiau taikyta nei analizuojant pokomunistinės Lietuvos klasinę struktūrą, nei juo labiau tarpukario Lietuvos. Jis savarankiškai apskaičiavo EGP klasių absoliučius ir santykinius dydžius,

kurių pakanka tarpukario ir pokomunistinės Lietuvos visuomenių klasinės struktūros palyginimams bei abiejų Lietuvų palyginimui su kitomis Europos šalimis. Tiesa, čia jam talkino Kauno technologijos universiteto mokslininkas Vaidas Morkevičius.

Taikant klasinio suskaidymo schemą, originalus Z. Norkaus pateiktas „dainuojančių“ revoliucijų varomųjų jėgų patikslinimas:

<...> Lietuvoje ir kitose komunistinėse šalyse vykusios revoliucijos alternatyviai gali būti pavadintos „vidurinėsios klasės“ revoliucijomis (Ekiert 2011). Vis dėlto išsireiškimas „tarnautojų klasės revoliucija“ tiksliau nusako jų varomąsias jėgas: tai buvo revoliucijos, kuriose tarnybinė klasė išsivadavo nuo jai primesto nomenklatūros statuso, iš nedalyvaujančio darbo rinkoje politinio profesinio luomo tapdama grynai profesine rinkos klase. Sovietiniai viršinininkai troško tokių pačių laisvių, kokias turėjo jų „broliai pagal klasę“ Vakaruose. Kitaip sakant, komunizmas žlugo dėl to, kad sovietinės modernizacijos sukurta gausi tarnautojų klasė nebegalėjo iškęsti toliau būti nomenklatūra – asmeniškai nelaisvais partijos ir valstybės tarnais. Komunistinės nomenklatūros narius, į ją iškilusius jau po komunistinės sistemos įsitvirtinimo, varžė režimo sudaromos kliūtys gauti rentą iš aukštesnių nei vidutiniai gabumų bei išsilavinimo, kurie pasibaigus „revoliucinei“ komunistinio režimo fazei, jau buvo būtini vertikaliam mobilumui (politinio lojalumo nebeapkako) (p. 533).

Vis dėlto tai diskusinis klausimas, kiek sovietų viršinininkai norėjo tų „pačių laisvių, kokias turėjo jų „broliai pagal klasę“ Vakaruose“, o kiek buvo priversti kylančio tautinio judėjimo, kuriame viršinininkai nebuvo revoliucijos avangardas.

Lietuvos tarpukario ir pokomunistinės eros visuomenės struktūros analizei pritaikyta EGP klasių schema, ypač nesikeičiant tarpukario socialinei klasei struktūrai, Z. Norkui leidžia kelti ir atsakyti į klausimus apie tarpukario makroekonominių rodiklių padvigubėjimą (sąlygų pakilimui sukūrimas – gamybiniai pajėgumai ir paskutinio dešimtmečio techninis aprūpinimas buvo kaip išsivysčiusiuose industriniuose kraštuose) ir dėl lengvesnių nei kituose pasaulio šalyse pasaulinės krizės padarinių. Arba kaip paaiškinti pomodernėjančiai visuomenei būdingus gana išpūdingus pokomunistinės Lietuvos tikrųjų ir netikrųjų tarnautojų EGP klasių dydžius? Kam tarnauja „tikrųjų tarnautojų“ klasė arba kas yra „virš“ naujosios pokomunistinio laikotarpio vidurinės klasės? Taigi klausimą, kam tarpukariu tarnavo, o pokomunistiniu laikotarpiu tarnauja aukštesniųjų tikrųjų tarnautojų klasės, autorius palieka tolesniems tyrimams. Savo naujojoje knygoje jis suformuluoja tų tyrimų gaires arba hipotezes, kurios tolesniuose tyrimuose turės būti patvirtintos ar paneigtos.

Galiausiai knygoje autorius palygina tarpukario ir pokomunistinės Lietuvos demokratiją platesniame Baltijos ir Europos šalių kontekste. Lygindamas tarpukario ir šiuolaikinės Lietuvos politinę raidą, autorius naudoja du šiandien plačiai politologų ir socialinių istorikų naudojamus antrinius šaltinius (Tatu

Vanhaneno ir *Polity IV* duomenų rinkinius), kuriuose lyginamos demokratijos ir autoritarizmo indeksų reikšmės jau yra apskaičiuotos. Kaip tik demokratijos ir autoritarizmo indeksai leidžia pažvelgti į Lietuvos politinį režimą plačiame tarptautiniame kontekste. Tačiau autorius į šias indeksų reikšmes žvelgia kritiškai ir pataiso daugelį tarpukario indeksų bei sugražina teisybę parodydamas, kad Lietuvos tarpukario autoritarizmas nebuvo toks griežtas, kaip pateikiama T. Vanhaneno ir *Polity IV* rinkiniuose, kur jis prilyginamas Hitlerio ir Stalino režimams. Autorius nepriima šiuose šaltiniuose „Lietuvai skirtų duomenų eilučių ir jomis pagrįstų indeksų reikšmių skaičiavimų už gryną pinigą“. Lietuvos gyventojams net nereikėtų įrodinėti šių autoritarizmų skirtumų, bet keista, kad suomis T. Vanhanenas jų nemato. Tas pats tinka ir kai kurioms amerikietiškojo *Polity IV* rinkinio indekso reikšmėms apie tarpukario Lietuvos politinį režimą. Tad šlovė ir garbė Z. Norkui, atitaisiusiam neteisingas reikšmes ir atkūrusiam tikresnę nepriklausomą Lietuvą tarptautinės mokslo bendruomenės pasaulio vaizdinyje!

Keletą pastabų norėtuši tarti ir dėl formalių dalykų. Z. Norkaus darbus skaityti ir sunku, ir paprasta. Viena vertus, autorius labai gerbia Lietuvos skaitytoją, todėl menčiau informuotam skaitytojui, o jis veikiausiai toks ir yra, pateikia papildomos ir daug informacijos apie teorinius modeliavimus. Tiesa, pats autorius įsitikinęs, kad jo skaitytojas yra universiteto žmogus, bet dėl šito reikalas, matyt, nesikeičia. Kita vertus, dėl to tekstas labai išsiplėčia, tad knyga, kurią tam tikriems asmenims būtinais reikėtų perskaityti, gali būti ir neperskaityta. Teksto išplėtimai blaško. Kita vertus, neturiu geresnio pasiūlymo autoriui.

Negaliu nepaminėti Z. Norkaus rašymo stiliaus – jis akivaizdžiai tobulėja. Lyginant su ankstesnėmis knygomis, vis daugiau metaforų, šmaikštumo ir ironijos. Pavyzdžiui, rašydamas apie nenuoseklį ir „šokinėjančią“ pokomunistinę ekonomijos politiką, autorius ją taip apibūdina: „Išsivirti koldūnų yra geras pasirinkimas vienišam vyriškiui, panorėjusiam kuo greičiau pasigaminti karšto maisto. Tačiau viską galima sugadinti, užšaldytus koldūnus sumetus į šaltą vandenį, ir tik jau po to jį užvirinant.“ Savo šmaikštumu autorius ypač sublizga epilogė. Visą knygą perskaitęs ir galbūt puolęs į depresiją dėl lemtingai nepavejamos Estijos, skaitytojas gali iš dalies atsikvėpti susipažinęs su Z. Norkaus šviesiomis pranašystėmis Lietuvai. Be to, turint mintyje, kad Z. Norkus rašo storas knygas, gal toks stilius padeda ar padės išlaikyti nekantrų skaitytoją.

Ir dar keletas pastabų. Gal nereikėtų suabsoliutinti tarpukario Lietuvos kalbant apie šiandienę mūsų šalies raidą. Neabejotina, kad tarpukario Lietuvos valstybės indėlis į lietuvių tautos raidą yra milžiniškas. Vis dėlto, jei ir nebūtų tarpukario Lietuvos valstybės, neabejotinai tauta išliktų. Sovietinė sistema paradoksaliai ir kūrė, ir asimiliavo tautas. Tad ir Lietuvos valstybė veikiausiai būtų atsikūrusi. Manau, didelis autoriaus optimizmas dėl popultinės Rusijos demokratijos remiasi nuodugniu moderniosios visuomenės ekonominių, politinių ir socialinių dėsningumų pažinimu, leidžiančiu suvokti tokių sistemų kaip Rusija beviltiškumą. Taigi atsikūrusi Lietuva galbūt būtų panaši

į dabartinę Baltarusiją. Kita vertus, juk nebuvo tarpukario laisvos Gruzijos, Azerbaidžano ar Armėnijos valstybių, bet šiandien vis tiek yra šios Užkaukazės valstybės. Šia prasme reikėtų kalbėti apie bendresnį politinį ir kultūrinį kontekstą, kurio vaidmuo taip pat svarbus atsikuriant valstybėms.

Z. Norkus cituoja Šadžių (žr. p. 332): „Kodėl Lietuva, ilgą laiką pirmavusi tarp Baltijos valstybių reformuojant bankų sistemą, atsiliko įvedant nacionalinius pinigus, išėjimą iš rublio zonos, klausimas tebelieka atviras“ (Šadžius 2005, 203). Taip ir knieti paklausti, kodėl tas klausimas lieka atviras. Žinoma, Bronislovo Lubio jau nepaklausime, bet kodėl Z. Norkus to nepaklausė Aleksandro Abišalos ar Gedimino Vagnoriaus. Tiesa, G. Vagnorius „savo teisybę“ lyg ir pasakė, bet gal senstančiam buvusiam ministrui pirmininkui sąžinės priekaištai leis atviriau prabilti.

Norėtuši autoriui ši tą palinkėti. Kai Danielis Bellas 1976 m. išspausdino savo „Artėjančią poindustrinę visuomenę“ („Coming of Post-Industrial Society“), jis sulaukė kritikos dėl santykinai siauros makrosocialinio lygmens ekonominės ir socialinio susiskaidymo analizės, tad buvo išprovokuotas parašyti dar vieną knygą apie „Kapitalizmo kultūrinius prieštaravimus“ („The Cultural Contradictions of Capitalism“). Veikiausiai XXI a. pomodernios visuomenės atstovui dar aktualiau iškyla klausimas apie visuomenėje vykstančius kultūrinius procesus ir su jais susijusias asmens ir socialines tapatybes. Tad norėtuši, kad autorius iš paukščio skrydžio nusileistų prie egzistencinių šios dienos klausimų.